

A magyarországi központi diplomás pályakövetés empirikus kutatási programja

A képzés és a munkaerőpiac kapcsolata már a kilencvenes években a nyugat-európai és egyesült államokbeli felsőoktatási viták középpontjába került.¹ Ezzel szoros összefüggésben a diplomások pályakövetése, az egyes végzettségek piacképességének vizsgálata is egyre fontosabb szerepet kapott az oktatási szféra hatékonyságának elemzésére irányuló kutatásokban. A magyarországi szakmai diskurzusok, a meghatározó szakmai műhelyek által folytatott kutatások nem sokkal lemaradva követték ezt a trendet, s erre a rendszerváltást követő gazdasági átalakulás és az azt követően rohamléptekkel beinduló felsőoktatási expanzió okozta megváltozott felsőoktatási környezet is komoly inspiráló erővel hatott. Az utóbbi években pedig már a hivatalos oktatáspolitikai szintjére emelkedett az az elvárás, hogy a hazai egyetemek, főiskolák egyrészt minél erőteljesebb kapcsolatot ápoljanak a munkaerőpiaci szereplőivel, másrészt rendszeresen kövessék nyomon az intézményükben diplomát szerzettek munkaerő-piaci életútját, részletesen elemezzék az elhelyezkedés során szerzett tapasztalataikat, felhasználva ezen információkat képzéseik fejlesztésekor, illetve általában a képzési kínálatuk kialakításakor. Sőt, a 2005. évi CXXXIX. Törvény a felsőoktatásról kötelezővé teszi az intézményi pályakövetést minden hazai egyetem és főiskola számára.

Mit mutatnak a külföldi példák, a fejlett felsőoktatással rendelkező országok pályakövetési tevékenysége? Részletesen megvizsgálva az egyes országok és intézményeik e téren alkalmazott gyakorlatát, rendkívül változatos kép tárul elénk, ami egyúttal már előre sejteti, hogy önmagában a végzett hallgatók karrierútjának szisztematikus vizsgálatának jellege, sőt, azok fejlettsége sincs feltétlenül egyenes összefüggésben az adott felsőoktatási rendszer színvonalával és munkaerőpiac-orientáltságával. A változatosság igaz az ilyen tárgyú adatgyűjtések céljára, funkciójára, tematikájára és módszertanára is.² Amíg az Egyesült Államokban - néhány országos képzésterületi vagy regionális kezdeményezést leszámítva - az intézményi szintű pályakövetések dominálnak, szorosan összekapcsolódva az egyetemek alumni tevékenységével, addig Európában már több példát találunk átfogó, az egyes nemzetállamok teljes felsőoktatási képzésének vizsgálatát célul kitűző kutatási programokra is. Ezen túlmenően az utóbbi időben néhány figyelemre méltó nemzetközi kezdeményezés is elindult, amelynek keretében a résztvevő országok a mindenki által elfogadott mérési standardokra alapozva megpróbálják egységesíteni a frissdiplomások munkaerő-piaci elhelyezkedésének

(1) Lásd erről részletesen: The European House of Education: Education and Economy - a new Partnership (Bonn, 1999) és Diana G. Oblinger-Anna-Lee Verville: What Business Wants from Higher Education? (American Council on Education, The Oryx Press Phoenix, Arizona, USA, 1998)

(2) Kiss László: Külföldi gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In: Diplomás pályakövetés 1. - Hazai és nemzetközi tendenciák. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. - Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 2008. (Szerk.: Fábri István-Horváth Tamás-Kiss László-Nyerges Andrea) 53-70. p.

vizsgálatát. Ezek közül kiemelendő a Reflex projekt³ (The Flexible Professional in the Knowledge Society). Az Európai Bizottság által támogatott, több mint egy tucat európai uniós ország részvételével zajló projekten belül a felsőoktatási képzés és az érvényesülés közötti összefüggésrendszer vizsgálatakor nagy hangsúlyt kap a személyes kompetenciák elemzése is. Mindezek ellenére megállapítható, hogy az európai gyakorlat - talán néhány skandináv kísérletet leszámítva - lényegében szintén nélkülözi a központilag koordinált, egységes pályakövetési rendszer alkalmazását.

Fentiekre tekintettel igen nehéz feladat előtt álltak a legújabb hivatalos hazai oktatáspolitikai elvárásnak megfelelni igyekvő projekt vezetői akkor, amikor elkezdtek kidolgozni a központi koordináció mellett megvalósítani szándékozott, az országos és az intézményi pályakövetési vizsgálatokat több szinten is standardizáló pályakövetési programot. Különös tekintettel igaz ez akkor, ha arra gondolunk, hogy a magyarországi intézmények pályakövetési gyakorlatának - a néhány pozitív kivétel ellenére - általános fejletlensége, illetve mind módszertani, mind tematikai, mind pedig funkcionalitásbeli eklektikussága mellett az országos léptékű szociológiai-közgazdasági megközelítésű, tudományos igényű és célú kutatások is igen szerény hagyományokra tekinthetnek csak vissza.

Végül 2008-ban kezdődött el annak a központi programnak a kidolgozása, mely várhatóan új alapokra helyezi a magyarországi pályakövetési gyakorlatot mind az országos-általános felsőoktatási tendenciákat elemezni kívánó kutatások, mind az egyes egyetemek, főiskolák által kezdeményezett, intézményi szintű vizsgálatok esetében. Éppen e két szempont együttes érvényesítésében van a magyarországi kezdeményezés újdonsága, hiszen a nagy ívű elképzelés szerint az országos vizsgálatok egy egységes program keretében szervesen összekapcsolódnak majd az intézmények által végzett adatgyűjtésekkel, amit ezen kívül kiegészít egy olyan adatintegráció is, amely az egyéb hivatalos statisztikákban (elsősorban az Adó és Pénzügyi Ellenőrző Hivatal- APEH, és az Állami Foglalkoztatási Szolgálat- ÁFSZ) fellelhető, a frissdiplomás munkaerő-piaci jellemzőire vonatkozó adatok összekapcsolását jelenti. A többfunkciós, az országos és az intézményi adatgyűjtéseket hasonló logika alapján megvalósító szakmai program így több vonatkozásban is túlmutat a legtöbb eddig ismert külföldi kísérleten⁴.

Az alábbiakban a magyarországi központi pályakövetési program legfontosabb elemeit ismertetjük, röviden kitérve az egyes kutatási egységek módszertani megfontolásaira és a későbbi továbbfejlesztési lehetőségekre is.

Országos empirikus kutatások

A magyarországi központi diplomás pályakövetési program (a továbbiakban: DPR) empirikus kutatási része többelemű, egymásra épülő, különböző módszertani és adatfelvételi technikákat alkalmazó vizsgálatokat foglal magában. A program a diplomás pályakövetéses vizsgálatok többfunkciójú problematikájára és a nemzetközi és hazai kutatás-módszertani tapasztalatokra tekintettel nem egy kizárólagosan követendő kutatási gyakorlatot kíván alkalmazni, hanem egyrészt éppen az eltérő képzésterületi sajátosságok figyelembevételével a képzésspecifikus megoldási módokat állítja előtérbe, másrészt az általános modellalkotással módszertani segítséget próbál nyújtani az intézményi pályakövetési gyakorlatok kidolgozásához. Mint ahogy a későbbiekben több vonatkozásban is látni fogjuk, éppen a képzésterületi és szakos sajátosságok megragadásában rejlik az egyik legnagyobb nehézsége az ilyen jellegű vizsgálatoknak.

(3) <http://www.reflexprojekt.org>

(4) A TÁMOP keretében megvalósuló 4.1.3. számú, „A felsőoktatási szolgáltatások rendszer szintű fejlesztése kiemelt projekt megvalósítását az Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft. végzi.

A következőkben foglalhatjuk össze az empirikus kutatások fontosabb funkcióit:

1. általános helyzetkép felvázolása a hazai diplomások elhelyezkedési tendenciáiról és ezzel összefüggésben a munkaerő-piaci folyamatok alakulásáról,
2. rendszeresen ismétlődő, nagymintás diplomás pályakövetéses vizsgálatok tematikájának és módszertanának megalapozása,
3. az egységes országos adatgyűjtési program keretében megvalósuló intézményi szintű pályakövetéses vizsgálatok módszertani és tematikai standardizálása,
4. intézményi és regionális pályakövetéses kutatási modellek kidolgozása,
5. a diplomás pályakövetés egységes indikátor és mutató rendszerének kidolgozása és tesztelése.

Emellett a program további járulékos hasznának tekinthetjük többek között, hogy a sikeres megvalósítás várhatóan hozzájárul a regionális/intézményi együttműködési kooperációk serkentéséhez a szféra érintett szereplői (intézmények, fenntartók, hallgatói érdekképviseletek, karrierirodák, munkaerő-piaci szereplők stb.) között, illetve elősegítheti a hazai felsőoktatás-kutató műhelyek együttműködését, továbbá a nemzetközi kutatási kooperációkba való bekapcsolódást.

Az alábbiakban tekintsük át az országos kutatások lényeges jellemzőit, függetlenül attól, hogy azok már megvalósultak vagy csak az előkészítés stádiumában vannak!

1. Hallgatói motivációs kutatás
2. Diplomás pályakövetéses kutatás
3. PhD karrierkutatás

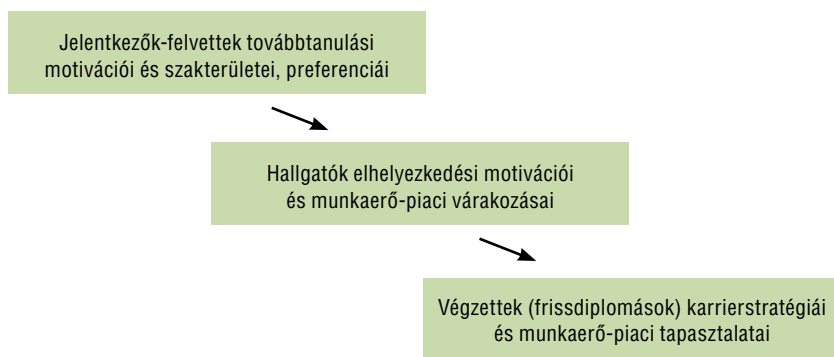
HALLGATÓI MOTIVÁCIÓS KUTATÁS

Mit keres a diplomás pályakövetési programban egy hallgatói vizsgálat? - fogalmazódhat meg a kérdés. A vizsgálati célcsoport bővítése a diplomaszerezés előtt álló hallgatókkal nem véletlen, hiszen a központi DPR-ben a hallgatói motivációk, az elhelyezkedési várakozások és tervek vizsgálata kiemelt szerephez jut. Ez azon a megfontoláson alapszik, hogy a végzettség munkaerő-piaci életútjának értelmezésekor fontos szerepe van az elvárások és a megvalósuló karrierút közötti viszonyrendszernek. Ezt indokolja többek között a felsőoktatási expanzióknak mind ez ideig viszonylag kevésbé kutatott jelensége, miszerint a gazdaság dinamikus átalakulásával és lényegében folyamatos szerkezetváltozásával összefüggésben egyre nagyobb azoknak a végzettségeknek, diplomáknak az aránya, amelyek nem feleltethetők meg egyértelműen meghatározott foglalkoztatási pozícióknak. Vagyis csökken azoknak a szakoknak a száma és aránya, amelyeknek elvégzése nagyrészt jól körülírható elhelyezkedési lehetőségeket, a foglalkoztatási piac által kínált tipikus karrier utakat involvál, mint ahogy ez még mindig jellemző olyan hagyományos végzettségek, mint az orvosi, a jogi és néhány mérnöki diploma esetében (bár már ez utóbbiaknál is egyre kevésbé). Az elmúlt évek vizsgálatait⁵ arra mutatnak rá, hogy a diákok egy részére már hallgatói éveik alatt jellemző nem csak az eredeti szakmai elképzelésektől való teljes vagy részbeni eltávolodás,

(5) Lásd ezzel kapcsolatban elsősorban az Educatio-OFIK-, az Universitas Press Felsőoktatás-kutató Műhely és a JELTARS Jelenkor Társadalomkutató Műhely együttműködésében megvalósuló országos hallgatói vizsgálatokat 2000-2009. között. A kutatási eredmények az OFIK (és jogutódja, az Educatio Kht. és az Educatio Nonprofit Kft.) gondozásában kiadott Mit kínál a magyar felsőoktatás?, illetve a Felvételi Tájékoztató évenként megjelenő kiadványaiban (2001-2009.), továbbá az Egyetemek, főiskolák mérlegén (2003) és a Felvi Rangsor 2006 - Egyetemek, főiskolák mérlegén (2005) kötetben jelentek meg.

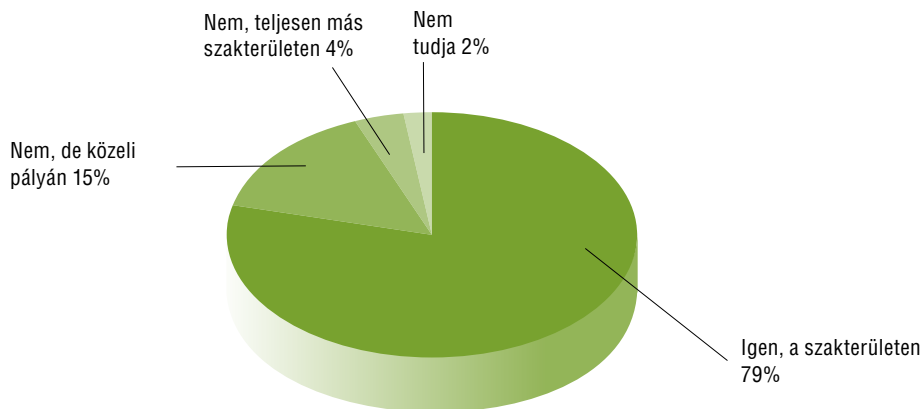
hanem az azzal való számvetés, hogy a megszerzendő diploma nem jelent majd automatikus elhelyezkedési lehetőséget a szakmában, hanem folyamatos továbbképzésre, és általában az egyetemi, főiskolai tanulmányok során megszerzett ismeretek rugalmas alkalmazására készíteti és kényszeríti a fiatalokat. A felmérés így abba a kutatás-logikai sorba illeszkedik, amelynek első eleme a jelentkezők-felvettek (első évesek) továbbtanulási motivációinak vizsgálata, második eleme a hallgatók elhelyezkedési motivációinak vizsgálata (benne a végzős hallgatókkal), harmadik eleme pedig a végzettek pályakövetése.

1. ábra A diplomások érvényesülésének főbb vizsgálati elemei

A fentiekben említett jelenségekre is tekintettel a 2009 tavaszán megvalósított országos hallgatói kutatás így azon a hipotézisen alapult, hogy a hallgatók munkaerő-piaci várakozásai, karrierstratégiái, át- és továbbképzési tervei képzésterületenként eltérő tendenciákat mutatnak majd. Az eredmények igazolták várakozásainkat. Az alábbi grafikon jól mutatja, hogy a megkérdezett hallgatók képzésterületenként eltérő motivációkkal rendelkeznek, amiben nyilván szerepet játszik az adott szakterület sajátosságainak és elhelyezkedési perspektíváinak már a hallgatói évek alatt történő folyamatos percepciója⁶.

2. ábra A diploma megszerzése után azon a szakterületen akar-e dolgozni, amin jelenleg tanul?

Forrás: Diplomás pályakövetés 2009 – Hallgatói véleményfelmérés, Educatio-OFIK

(6) A hallgatók továbbképzési terveire vonatkozóan lásd e számunk következő tanulmányát: Veroszta Zsuzsanna: A hallgatói tanulási stratégiák sokfélesége. Felsőoktatási Műhely 2009/3 25 p.

1. táblázat. A diploma megszerzése után azon a szakterületen akar-e dolgozni, amin jelenleg tanul?
Képzésterületi megoszlás

	Igen, azon a szakterületen	Nem, de a szakterülethez közeli pályán	Nem, teljesen más szakterületen	Összesen
Agrártudományi	494	50	13.	557 fő
	88,7%	9,0%	2,3%	100,0%
Bölcsészettudományi	793	234	87	1114 fő
	71,2%	21,0%	7,8%	100,0%
Gazdasági	906	299	43	1248 fő
	72,6%	24,0%	3,4%	100,0%
Informatikai	514	61	14	589 fő
	87,3%	10,4%	2,4%	100,0%
Jogi és igazgatási	406	80	7	493 fő
	82,4%	16,2%	1,4%	100,0%
Műszaki	1286	161	24	1471 fő
	87,4%	10,9%	1,6%	100,0%
Művészeti	277	18	2	297 fő
	93,3%	6,1%	0,7%	100,0%
Művészetközvetítői	51	28	5	84 fő
	60,7%	33,3%	6,0%	100,0%
Nemzetvédelmi és katonai	66	25	7	98 fő
	67,3%	25,5%	7,1%	100,0%
Orvos- és egészségügytudományi	461	24	19	504 fő
	91,5%	4,8%	3,8%	100,0%
Pedagógiai	131	42	17	190 fő
	68,9%	22,1%	8,9%	100,0%
Sporttudományi	87	5	8	100 fő
	87,0%	5,0%	8,0%	100,0%
Társadalomtudományi	258	96	31	385 fő
	67,0%	24,9%	8,1%	100,0%
Természettudományi	461	60	22	543 fő
	84,9%	11,0%	4,1%	100,0%
Összesen	6191	1183	299	7673 fő
	80,7%	15,4%	3,9%	100,0%
	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Forrás: Diplomás pályakövetés 2009 – Hallgatói véleményfelmérés, Educatio-OFIK

A hazai hallgatói vizsgálatok között szinte egyedülálló mintanagyság ellenére sajnos a szakos összehasonlításokra általában nincs lehetőség, csak néhány nagyobb létszámú képzés esetében. Úgy véljük, minden hasonló tárgyú kutatásnak számot kell vetnie azzal, hogy a pályakövetés valódi relevanciája a szakok szintjén mutatkozhat meg, így ha a minta nem teszi lehetővé statisztikai szempontból megbízható következtetések levonását az egyes szakokra vonatkozóan, akkor ezt a képzésterületek, képzési ágak, illetve szakcsoportok elemzésénél hangsúlyosan figyelembe kell venni. A hivatalos képzésterületi besorolások mind a képzés jellegét, mind a végzettségekhez kötődő jellemző karrier utakat tekintve igen heterogén szakstruktúrát eredményeznek, amelyeken belül igaz ugyan, hogy a képzési ágak már jóval homogénebb csoportosítást jelentenek, ám gyakran még ez utóbbiak sem alkalmasak megragadni az elhelyezkedés szakspecifikus összefüggéseit. A hivatalos képzésterületi besorolások módosulása pedig olykor még rövid távú trendek felvázolását is megnehezíti - gondoljunk csak az évek óta egyik legnépszerűbb hazai képzés, a kommunikáció szak átsorolására a bölcsészettudományi képzésterületből a társadalomtudományiba, vagy a nem is olyan rég még a műszakihoz sorolt informatikai szakok önálló képzésterületté minősítésére. És akkor még nem is beszéltünk a szakok besorolása kapcsán a szakcsoportokról a képzésterületekre történő átváltsról, ami rendkívül megnehezíti nem csak az időbeli összehasonlításokat, de az ugyanabban az időben a munkaerőpiacra kilépő, hagyományos és bolognai képzésben diplomát szerzők munkaerő-piaci pozíciójának az összevetését.

A hallgatói motivációs kutatás kérdőíve úgy lett felépítve, hogy a korábbi évek hasonló tárgyú vizsgálataihoz tematikájában szorosan kapcsolódjon, megteremtve így a mintegy évtizednyi időszakot átfogó tendenciák felvázolásának, az egyes adatfelvételi évekre jellemző eredmények összehasonlító elemzésének lehetőségét. Emellett ez a kérdőív szolgál mintául az intézményi szintű hallgatói motivációs vizsgálatokhoz is, biztosítva ezzel azok tematikai és kérdés-módszertani egységét, és az országos képzésterületi tendenciák leírásához szükséges azonos kérdőív-blokkok alkalmazását.

A kutatás vizsgálati dimenziói - kérdőív tematika

- a.) diploma várható hazai és nemzetközi munkaerő-piaci értéke
- b.) diplomák presztízssorrendje
- c.) elhelyezkedéssel kapcsolatos általános várakozások
- d.) jövedelmi várakozások
- e.) képzés alatti karrierstratégiák
- f.) képzés alatti munkavállalás
- g.) diploma utáni karrierstratégiák
- h.) elhelyezkedési motivációk és irányok
- i.) preferált munkahelytípusok és munkaerő-piaci szektorok
- j.) továbbképzési motivációk
- k.) szakmai kötődés-szakmai elhivatottság, „pályaelhagyás”
- l.) intézményi képzés és szolgáltatások értékelése
- m.) hallgatók intézményi menedzselése

A kutatás módszere

Vizsgálati populáció: államilag elismert felsőoktatási intézmények nappali alap- és osztatlan képzésben résztvevő hallgatói.

Mintavétel: képzésterület/szak, évfolyam és nem szerinti, az egyes karokon arányos kvótás mintavétel; intézményi alminták. **Mintanagyság:** karonként 80-200 fő, intézményi alminták, összesen 7 835 fő. **14 képzésterület:** agrártudományi, bölcsészettudományi, gazdaságtudományi, informatikai, jogi és igazgatási, műszaki, művészeti, művészetközvetítői, nemzetvédelmi és katonai, orvos- és egészség tudományi, pedagógiai, sporttudományi, társadalomtudományi, természettudományi. (A képzésterületi elemzéseknél súlyozott alminták.)

Adatfelvétel módszere: személyes megkeresésen alapuló, standard kérdőíves adatfelvétel, kvótás mintavétel alapján. **Kérdőív lekérdezési ideje:** kb. 25 perc. A kérdőív nagyrészt zárt kérdésekből áll, amelyek között összesen 50 főkérdés és további 88 alkérdés található.

DIPLOMÁS PÁLYAKÖVETÉSES KUTATÁS

Néhány egyszeri hazai és nemzetközi vizsgálatról eltekintve kevés országos, a felsőoktatási szféra egészére kiterjedő diplomás pályakövetéses kutatást ismerünk. Lényegében a Fial Diplomások Munkaerő-piaci Életpálya Vizsgálata (FIDÉV) nevű kutatás volt az egyetlen, több egymást követő évben megismételt adatgyűjtés az egyetemi vagy főiskolai alapképzésben diplomát szerettek körében, ám finanszírozási problémák miatt néhány évvel ezelőtt ez a program is abbamaradt.⁷ Ezek a vizsgálatok ugyanakkor fontos módszertani tapasztalattal szolgálnak a központi DPR - tervek szerint rendszeresen ismétlődő - kérdőíves kutatása számára.⁸

A kutatás általános célja az egyes képzési területeken végzett diplomások elhelyezkedési esélyeinek, karrierstratégiáinak, munkaerő-piaci életútjának elemzése, a szakképzettség és a foglalkozási helyzet, illetve munkavégzés közötti megfelelések és aszimmetriák feltárása. Ebben a témakörben a kutatás az utóbbi évtized egyetlen átfogó, személyes lekérdezésen alapuló standard kérdőíves hazai vizsgálatának tekinthető. A főbb diplomás munkaerő-piaci tendenciák bemutatására elsősorban képzésterületek és képzési ágak szintjén nyílik majd mód, országos és regionális összefüggések figyelembevételével, intézményi szintű következtetések levonására viszont csak igen korlátozott lehetőségeket kínál az adatfelvétel. A felsőoktatás-munkaerőpiac, illetve a diplomászerzés-munkaerőpiacra történő kilépés viszonyrendszert gyakran igen leegyszerűsítő megközelítések a kutatást irányító szakemberek általános vélekedése szerint nem tarthatóak. Az utóbbi évek felsőoktatás-kutatásainak eredményeire is tekintettel három fontos hipotézist fogalmaztak meg a kutatók és érvényesítették ezek konzekvenciáit a kérdőív kidolgozásakor:

(1.) A kutatási koncepció véglegesítését nyolc, különböző képzésterületen végzett, friss diplomások bevonásával lezajlott fókuszcsoporthoz vizsgálat előzte meg. A fővárosi és vidéki megyeszékhelyeken lezajlott, előre strukturált beszélgetések is megerősítették azon hipotézist, miszerint a munkaerőpiacra történő kilépés - ugyan képzésenként más és más formában és eltérő szakmai szocializációs adottságok mentén - a hallgatók jelentős része esetében már jóval a diploma megszerzése előtt megtörténik.⁹ Ez a jelenség nem független attól a már jó ideje Magyarországon is megfigyelhető tendenciától,

(7) Galasi Péter: Fial diplomások a munkaerőpiacon a tömegesedés időszakában. 2002, FIDÉV. Educatio, 2002. nyár, 227-236. p.

(8) Horváth Dániel: Hazai gyakorlatok a diplomás pályakövetésben. In: Diplomás pályakövetés 1. - Hazai és nemzetközi tendenciák. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. - Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 2008. (Szerk.: Fábri István-Horváth Tamás-Kiss László-Nyerges Andrea) 9-13. p.

(9) Polyacsó Orsolya: Felsőoktatásból a munkaerőpiacra. In: Diplomás pályakövetés 2. - Elhelyezkedés, alumni, jó gyakorlatok. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kft. - Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 2009. (Szerk.: Fábri István-Horváth Tamás-Nyerges Andrea) 35. p.

miszerint a fiatalok képzésben eltöltött ideje növekszik, akár az alapképzés elvégzésének kitolódásával, akár újabb tovább- és átképzéseken való részvétellel¹⁰. Az iskolai időszak, a diákevek alatti munkavállalás, a képzés rövidebb-hosszabb megszakítása és a munkaerőpiacra történő - akárcsak időleges - korai kilépés tényével való számvetés megköveteli a munkaerő-piaci életút árnyalt megközelítését, és az elhelyezkedési sikeresség vizsgálatát a diploma megszerzése utáni időszakra leszűkítő pályakövetéses teóriák meghaladását. Ezt az álláspontot értelemszerűen erősíti a felsőoktatási expanzió azon fontos eleme, hogy jelentősen megnőtt a már diplomával rendelkezők aránya az egyetemeken, és amely folyamat a kétszintű képzés bevezetésével csak tovább erősödik (lásd a mesterképzésbe belépők mind nagyobb számát).

(2.) A másik fontos hipotézis azon a megfontoláson alapszik, hogy egy diploma „piacképességének” elemzése jóval összetettebb problémafelvetést igényel annál, minthogy azt kizárólag foglalkozásstatistikai adatokkal, vagy a munkaerőpiac gyakran csak meghatározott szegmensére vonatkozó keresleti mutatókkal, vagy akár az igen korlátozott érvényességgel megfogalmazott munkaadói igényekkel próbáljuk tematizálni. Pusztán a diploma megszerzése utáni elhelyezkedési arányok feldolgozására alapozó, leegyszerűsítő vizsgálatok éppen a gazdaság megváltozott szerkezetére, a szakképzettséggel szembeni egyre differenciálódó munkaadói igényrendszerre nincsenek tekintettel.¹¹ Mindez igen szerteágazó konzekvenciák levonását teszi szükségessé, amelyek érvényesítésére a diplomások elhelyezkedését tárgyává tevő kutatások során is tekintettel kell lenni. Ezek közül most csak kettőre hívnánk fel a figyelmet. (a.) Az egyik az a - felsőoktatási képzésben mind jobban érvényesülő hangsúlyeltolódásra is reflektáló - felismerés, amely a megszerzett és a munkaerő-piaci sikerességben mind nagyobb szerepet játszó kompetenciák vizsgálatát helyezi középpontba. (b.) A másik a diploma, a képzettség munkaerő-piaci „rugalmasságának” problémaköre, vagyis hogy adott képzéshez köthető végzettség, illetve szakmai tudásanyag, és az ezzel összefüggő készségek, kompetenciák megszerzése mennyire teszi alkalmassá az egyént a folyamatosan és mind dinamikusabban változó, ezért nagyfokú alkalmazkodóképességet igénylő munkaerő-piaci érvényesülésre.

(3.) A kutatásban résztvevő szakértők meggyőződése, hogy a diplomások érvényesülését-boldogulását nem lehet kizárólag közgazdasági mutatók alapján vizsgálni. Az ilyen egytényezős magyarázatokra épülő pályakövetési gyakorlat nem csak a felsőoktatási intézményeknek az értelmiségeképzésben betöltött hagyományos funkcióját kérdőjelezi meg, hanem figyelmen kívül hagyja a rendkívül eltérő képzésspecifikus sajátosságokat is. Sőt, adott képzésterületen belül külön értelmezést igényel az egyes felsőoktatási intézmények eltérő és tudatosan vállalt képzés kínálati profilja, ami egyúttal természetes összefüggést mutat az egyetemek és főiskolák szakmai beágyazottságával, munkaerő-piaci irányultságával vagy akár regionális szerepvállalásával. Végül pedig mindezek nem függetlenek a felsőoktatási expanzió, azon belül a jelentős létszámnövekedésből is adódó, a „bemeneti” jellemzők által meghatározott hallgatói színvonalbeli különbségekkel. (Ez utóbbi önmagában az intézmények képzési „teljesítményének” mérése elé is komoly akadályokat gördít.)

(10) Gábor Kálmán: A magyar fiatalok és az iskolai ifjúsági korszak. Túl renden és osztályon? In: Szabó Andrea-Bauer Béla-Laki László: Ifjúság 2000.- Tanulmányok I. Nemzeti Ifjúságkutató Intézet, Budapest, 2002. 38-39. p.

(11) Fabri György: Felsőfokú reálképzés tényei és tétjei In: Felsőoktatási Műhely 2008/4. 15 p. Lásd továbbá az erre vonatkozó hivatalos statisztikai adatgyűjtéseket, pl. Borbély-Tibor Bors-Fülöp Edit (szerk.): Munkaerő-piaci kutatások. Allami Foglalkoztatási Szolgálat 2008. Budapest. 66-71 p.

Az országos és képzésterületi szintű tendenciákat felvázolni igyekvő diplomás pályakövetéses kutatás során a végzetek munkaerő-piaci sikerességének mérése így az alábbi tényezők összetett mutatórendszerének kidolgozására épül:

- közgazdasági mutatók (jövedelem, egzisztenciális helyzet, foglalkozási pozíció)
- munkahely-munkavégzés szakmai presztízse és a szakmai karrier állomásai (szakmaspecifikus karrierutak)
- szubjektív elégedettség (jövedelem, munkahelyi pozíció, presztízsszempontok)

A kutatás vizsgálati dimenziói - kérdőív tematika

- a.) iskolai életút
- b.) nyelvtudás, nyelvhasználat
- c.) munkaerő-piaci életút
- d.) diploma utáni karrierstratégiák
- e.) elhelyezkedési motivációk és irányok
- f.) továbbképzési motivációk
- g.) szakmai kötődés-szakmai elhivatottság, „pályaelhagyás”
- h.) kompetenciák
- i.) képzés során megszerezhető ismeretek, tudástípusok diploma utáni hasznosítási lehetőségei
- j.) képzés során megszerezhető ismeretek gyakorlati alkalmazhatóságának lehetőségei
- k.) diploma hazai és nemzetközi munkaerő-piaci értéke
- l.) elhelyezkedéssel kapcsolatos várakozások
- m.) kapcsolattartás a képző intézménnyel (alumni)
- n.) a kapcsolatrendszer szerepe az elhelyezkedésben-szakmai network
- o.) munkahelyi pozíció jellemzői (munkahelytípusok, ágazat, munkavállalási forma stb.)
- p.) életút és szakmai pozíció
- r.) jövedelmi helyzet és jövedelemmel kapcsolatos várakozások
- s.) elégedettségi mutatók (szakmai, jövedelmi, karrier-munkahelyi presztízsz)

A kutatás módszere

Vizsgálati populáció: általában elismert felsőoktatási intézményekben 2007-ben végzett diplomások.

Mintavétel: képzésterület/szak, évfolyam és nem szerinti, az egyes képzésterületen/szakon karokra arányos mintavétel; képzésterületi/szakos alminták. **10 képzésterület:** agrártudományi, bölcsészettudományi, gazdaságtudományi, informatikai, jogi és igazgatási, műszaki, orvos- és egészség tudományi, pedagógiai, társadalomtudományi, természettudományi. **Mintanagyság:** 5500 fő.

Adatfelvétel módszere: személyes megkeresésen alapuló, standard kérdőíves adatfelvétel, címlista alapján. **Kérdőív lekérdezési ideje:** kb. 45-50 perc. A kérdőív nagyrészt zárt kérdésekből áll, amelyek között összesen 92 fő kérdés és további 124 alkérdés található. Az adatfelvételre várhatóan 2009 februárjában és márciusában kerül sor.

A felméréndő frissdiplomások köre tehát - leszámítva néhány kísérleti jelleggel már korábban elindított képzést pl. a műszaki területen - a hagyományos egyetemi-főiskolai képzésben végzeteket jelenti. A bolognai átalakulás során létrejött új típusú kétszintű képzésben diplomát szerettek első számottevő tömege csak 2009-ben került ki a felsőoktatási intézményekből, ami nem teszi még lehetővé szakmailag értékelhető

munkaerő-piaci életút vizsgálatát. A következő országos diplomás pályakövetési program egyik komoly kihívása ezért éppen a bolognai rendszerben végzetek diplomabevétési tapasztalatainak vizsgálata, reflektálva a kétszintű képzéssel összefüggő új problematikára.

PHD KARRIERKUTATÁS

A két fő célcsoportra, a hallgatókra és a már diplomát szerzettekre irányuló legnagyobb léptékű, mondhatni „alapkutatások” mellett a pályakövetés további fontos elemei is beépülnek a központi empirikus kutatási programba. Ezek közül elsősorban szintén egy országos kutatást kell megemlítenünk, a PhD-fokozatot szerzettek körében lebonyolítandó felmérést.

A hazai felsőoktatási képzési struktúrájának a bolognai rendszer szerinti átalakítása 2006 tavaszán teljessé vált ki, amikor is a felsőoktatási intézmények képzéseik döntő többségét már (csak) a kétszintű képzés bevezetésének jegyében hirdették-hirdethették meg. Az alapképzés, illetve osztatlan képzés mellett 2007-től egyre több mesterszak is elindult, döntően a régi képzési logika szerint egyetemeknek tekintett, illetve mai is annak számító intézményekben. A kétszintű képzés ily módon történő általánossá válása mellett viszonylag kevés figyelmet kapott az a lényeges átalakulás, ami már a kilencvenes évek közepén lezajlott az egyetemeken: a felsőoktatási intézményekben zajló doktori képzések elindítása. A nemzetközi tudományos gyakorlatnak megfelelő PhD-képzés bizonyos értelemben - időben „megelőzve” az első két képzési szint létrejöttét - a felsőoktatási képzés harmadik szintjeként fogható föl.

A kilencvenes évek második felében kezdődtek el az új típusú doktori képzésben résztvevő hallgatók tanulmányi tapasztalatainak, illetve a képzésről alkotott véleményeinek a megismerésére irányuló empirikus szociológiai kutatások¹². Az 1997-2002 között végzett kérdőíves vizsgálatok tanulságaira is alapozva 2001-2002-ben az Universitas Press Felsőoktatás-kutató Műhely munkatársai többélemű kutatási program elindítására vállalkoztak¹³. Ennek első lépéseként helyzetfeltáró szakértői tanulmány készült „Mit tudunk a doktoráltakról?” címmel, amely a törvényi szabályozás bemutatása mellett több adatbázis feldolgozásának segítségével elemzi a doktori képzés aktuális magyarországi helyzetét. A kutatási program fontos részét képezik azok az empirikus szociológiai vizsgálatok is, amelyek mélyinterjú és kérdőíves technikák alkalmazásával próbálják feltárni a PhD-fokozatot szerzettek életpályájának meghatározó tényezőit. Ennek keretében került sor az első országos pályakövetési vizsgálatra a PhD-fokozatot szerzettek körében. A 2002-es, 700 főre kiterjedő adatfelvételt 2006-2007 folyamán egy újabb kérdőíves megkeresés követte. Ez utóbbi, 600 fős elemszámú kutatás egyrészt a négy éve már lekérdezett doktoráltak ismételt megkeresését jelentette (300 fő), másrészt a két vizsgálati időpont között fokozatot szerzettekre terjedt ki (300 fő). A két különböző időpontban lezajlott adatfelvétel, és a három részmintá a doktoráltak pályakövetésében számos összehasonlító vizsgálatra ad lehetőséget¹⁴.

A pályakövetési kutatás eddigi eredményei részletesen szemléltetik a PhD-fokozat megszerzése utáni

(12) A kutatásokat a Doktoranduszok Országos Szövetsége kezdeményezte, először az Oktatási Minisztérium, majd később a Miniszterelnöki Hivatal támogatásával. A standard kérdőíves adatfelvételek a JELTÁRS Jelenkor Társadalomkutató Műhely szakmai koordinálása mellett, a MIMIKRI Közvélemény- és Piackutató Intézet kérdezőbiztosi hálózatának bevonásával zajlottak. Lásd pl.: Fabri István-Varga Noémi: Hallgatók a doktori képzésről. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 1998.

(13) A kutatási program a hazai tudományos élet meghatározó szereplői, a Doktoranduszok Országos Szövetsége, a Felsőoktatási Tudományos Tanács és a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és támogatásával indult útjára 2001 tavaszán (kutatásvezető: Fabri György). Lásd pl.: Fabri György: Mire jó. Mennyire jó a magyar PhD? In: Felsőoktatási Műhely 2008/III 55 p.

(14) Fabri István: Doktoráltak a munkaerőpiacon. In: Diplomás pályakövetés 1. - Hazai és nemzetközi tendenciák. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. - Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 2008. (Szerk.: Fabri István-Horváth Tamás-Kiss László-Nyerges Andrea) 83-98. p.

rendkívül változatos életutakat. Eltérő súllyal ugyan, de a felsőoktatási- tudományos intézményrendszer, a versenyszféra és az államigazgatási-önkormányzati szféra is fontos terepe az érvényesülésnek. A tudományterületenként olykor jelentősen eltérő karrier utak ellenére markánsan kirajzolódik a PhD- képzésnek a tudományos és egyetemi-főiskolai oktatói rekrutációban játszott meghatározó szerepe, ami nyilvánvaló összefüggést mutat a hazai tudományos képzés hagyományaival.

A DPR kutatási program mind tematikájában, mind módszertanában épít ezekre a kutatási előzményekre. Új adatfelvétel lebonyolítása - amely remélhetőleg általában a diplomások karrierútjára vonatkozóan is érdemben új összefüggések megismerését teszi lehetővé - egy eddig egyáltalán nem vizsgált, ám számosságát tekintve a PhD-címet szerettekénél is jelentősebb réteg, a doktori képzést befejező, ám fokozatot nem szerzők körében kerül majd sor. Tudományterületenként ugyan eltérő mértékű a doktori iskola tanulmányi követelményeit elvégzők, ám valamilyen okból a fokozatszerzésig el nem jutók (vagy még el nem jutottak) aránya. Az eddigi karriervizsgálatok is egyértelművé tették, hogy a munkaerő-piaci elhelyezkedés, a szakmai tudományos karrierépítés tekintetében jól körülírható rétegről van szó.

A tervezett kutatás azonban nem csak a különböző életutak bemutatását, hanem a doktori képzésnek a szakmai karrierépítésben, illetve munkaerő-piaci életútban játszott szerepének az elemzését helyezi középpontba. A doktori fokozat megszerzéséhez hasonlóan már a doktori iskola befejezésének hatása is más és más lehet az érvényesülés egymással összefüggő, ám nagyrészt jól elkülöníthető szegmenseiben. A korábbi kutatási eredmények megerősítik azt a hipotézisünket, hogy nem csak az egzisztenciális helyzet, hanem a szakmai karrier és a munkaerő-piaci pozíció közötti különbségtevés is indokolt lehet akkor, amikor a tudományos fokozat megszerzésének összetett hatásmechanizmusát próbáljuk vizsgálni. Az érvényesülés különböző összetevőinek elemzésén túl azonban elengedhetetlennek tűnik a szakmai előrejutásban feltételezésünk szerint fontos szerepet játszó személyes, illetve intézmények közötti kapcsolatrendszer részletes feltérképezése. Az eddigi vizsgálati eredmények meggyőzően igazolják, hogy akár az egyetemi alapképzés, akár a doktori képzés ideje alatt szerzett szakmai (azon belül is elsősorban oktatói) kapcsolatok szerepe meghatározó a későbbi előrejutásban, elhelyezkedésben.

A kutatás részletes módszertanának kidolgozása jelenleg folyamatban van.

A várhatóan 2010-ben lebonyolítandó adatgyűjtés tervezett tematikája hasonló a korábbi PhD karrierkutatásokhoz.

Vizsgálati dimenziók - kérdőív tematika

- a.) iskolai életút
- b.) motivációk, élettervezés
- c.) a képzés értékelése a szakmai előrejutás szempontjából
- d.) munkavállalás, érvényesülés a munkaerőpiacon
- e.) a doktori fokozat munkaerő-piaci értékelése
- f.) a kapcsolatrendszer szerepe az elhelyezkedésben-szakmai network
- g.) szakmai és munkaerő-piaci karrierstratégiák
- h.) szakmai kötődés-szakmai elhivatottság, pályaelhagyás
- i.) kapcsolattartás a képző intézménnyel

A diplomás pályakövetési program továbbfejlesztési lehetőségei: intézményi modellek és adatintegráció

A fentiekben ismertetett országos kutatások az általános hazai helyzetkép felvázolását és a hosszú távú, folyamatos adatgyűjtés megalapozását szolgálják. Ebben a tekintetben úgy tűnik, a legfejlettebb felsőoktatással rendelkező államokkal szemben sincs érdemi lemaradásunk. A külföldi példák ugyanakkor arra is rávilágítanak, hogy a pályakövetési eredmények legközvetlenebb hasznosulása elsősorban intézményi szinten történik: a végzett hallgatók folyamatos munkaerő-piaci tapasztalataira is építő képzésfejlesztésben, a munkaadói elvárásokra is reflektáló kompetencia alapú képzés erősítésében és általában az intézményi minőség-ellenőrzés megalapozása terén. A magyarországi központi DPR is kiemelt fontosságot tulajdonít az intézményi pályakövetési vizsgálatok támogatásának. Ez többek között olyan kutatás-fejlesztésekben valósul meg, amelyek a program vezetőinek reménye szerint jelentősen hozzájárulnak a hazai diplomás pályakövetés szakmai színvonalának emeléséhez, és egyúttal minden korábbinál árnyaltabb és teljesebb körű elemzésekre ad majd lehetőséget.

A PÁLYAKÖVETÉS ÚJ KUTATÁSI IRÁNYAI: OKTATÓK ÉS MUNKAADÓK, DIPLOMÁSOK KOMPETENCIÁI

Az országos hallgatói, diplomás és PhD-kutatás képezi a pályakövetés kutatás-logikai vázát. Emellett több pilot jellegű vizsgálatra is sor került már, amelyek célja a pályakövetés problémakörének sok szempontú megközelítése.¹⁵ A kutatók két fő irányban is szükségesnek tartották kibővíteni a vizsgálatokat: egyrészt a munkaadók, másrészt az oktatók körében történő adatgyűjtéssel.

A munkaadói oldal, mint a diplomásokat foglalkoztató intézményi és vállalati kör képviselői véleményének, friss diplomásokkal kapcsolatos tapasztalatainak a felmérése régóta bevett vizsgálati irányt jelent a diplomák „piacképességének”, gyakorlatorientáltságának, a diplomásokkal szemben támasztott alkalmazói elvárások és általában a diplomák bevalásának a kutatásához. Annak ellenére, hogy a felsőoktatási képzés funkciójának és természetének kifejezett félreértését jelentheti a munkaadói szféra - egyébként gyakran igen artikulálatlan és felületesen megfogalmazott - igényei jelentőségének az abszolútizálása a képzések megítélésében, rendkívül fontos információkat szolgáltathatnak az adott képzések fejlesztéséhez. Éppen ezért is tűnt indokoltnak a részbeni integrálása az egyik legjelentősebb, szakmailag megalapozott munkaerő-piaci kutatássorozatnak, amely a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara Gazdaság- és Vállalkozáselemző Intézete koordinálásában valósul meg immár három éve. A versenyszektor meghatározó vállalataira koncentráló, személyes lekérdezésen alapuló felmérés nem csak a frissdiplomásokkal szembeni munkaadói percepciókra és várakozásokra vonatkozó fontos kutatási eredményekkel, hanem hasznos módszertani tapasztalattal is bővítette a DPR szakmai programját.¹⁶ Különösen igaz ez az ilyen típusú adatfelvételekben egyre nagyobb súllyal megjelenő kompetenciák vizsgálatára.

(15) A központi DPR kidolgozásában közreműködő munkatársak és számos intézményi pályakövetéssel foglalkozó szakértő együttműködésének eredményeként látott napvilágot 2009 novemberében az intézményi diplomás pályakövetés módszertani és szervezeti problematikáját elemző kiadvány: *Diplomás pályakövetés - Kézikönyv* címmel (szerkesztette: Horváth Tamás, Kiss László, Nyerges Andrea és Roberts Éva). Budapest, 2009., Educatio Társadalmi Szolgáltató Nonprofit Kft.

(16) Tóth István János-Várhalmi Zoltán: *Diplomás pályakezdők a versenyszektorban*. In: *Diplomás pályakövetés 1. - Hazai és nemzetközi tendenciák*. Educatio Társadalmi Szolgáltató Kht. - Országos Felsőoktatási Információs Központ, Budapest, 2008. (Szerk.: Fabri István-Horváth Tamás-Kiss László-Nyerges Andrea) 99-118. p.

Az egyes egyetemek, főiskolák pályakövetési tevékenységéhez továbbá nagyban hozzájárulhatnak olyan helyi munkaerő-piaci vizsgálatok is, amelyek az intézmények regionális beágyazottságából kiindulva a térség fontosabb munkaadói körének feltérképezésére irányulnak. Ez azonban nem pusztán a munkaadók véleményének megismerését, hanem a régió gazdasági potenciáljának, munkaerő-piaci folyamatainak részletes elemzését is igényli, beleértve olyan vonatkozásokat is, mint a felsőoktatási intézmények és a munkaerőpiac kapcsolatának helyi sajátosságai. Az ilyen irányú vizsgálódásokban rejtlő szakmai lehetőségeket próbálta meg tesztelni a győri Széchenyi István Egyetemen közösen 2009 tavaszán lebonyolított munkaerő-piaci kutatás.¹⁷

Szintén kísérleti jelleggel került sor az oktatói pilot kutatásra is. A vizsgálat alapfeltevése szerint a felsőoktatási intézmények oktatói köre a diploma utáni munkába állásról speciális és széles körű információkkal bír, mely alapvetően pozíciójuk kettősségéből adódik. Felsőoktatási szereplőként a képzés és a kutatás mellett egyúttal munkaerő-piaci szereplők is (akár mint a felsőoktatási intézményt képviselő alkalmazottak vagy vezetők, akár mint „külső” intézetek vagy cégek, vállalatok munkatársai), akiket magukat is közvetlenül érintenek a piac követelményei, miközben a hallgatókat is ezen komplex tudásuknak megfelelően készítik fel a munkába lépésre. Ez a kapcsolat és tudás sokféle lehet, mind jellegét, mind mélységét, mind motívumait tekintve - a kutatás célja ezen speciális helyzet munkaerő-piaci vonatkozásainak feltárása és annak feltérképezése, hogy ez az oktatói ismeretanyag hogyan hasznosulhatna az intézmény képzésfejlesztési, illetve munkaerő-piaci stratégiájában. A 2009 tavaszán lezajlott mélyinterjú vizsgálatra a Szegedi Tudományegyetem karain került sor.¹⁸

AZ INTÉZMÉNYI PÁLYAKÖVETÉSI ADATGYŰJTÉSEK STANDARDIZÁLÁSA ÉS INTEGRÁCIÓJA

Mind a hallgatói, mind a végzetek körében zajló kérdőíves vizsgálatok fontos funkciója azon kérdésblokkok kidolgozása és tesztelése, amelyek a 2010-ben induló intézményi pályakövetéses kutatások közös vázát képezi. Az egész program lényege, hogy minden egyetem és főiskola, amely kapcsolódik a központi programhoz¹⁹, a saját hallgatói és végzettjei körében évenként ismétlődő pályakövetési adatgyűjtését országosan, illetve képzésterületenként azonos kérdésekkel végzi (emellett lehetősége minden intézménynek plusz kérdésekkel bővítenie az intézményi kutatását.) Az évente ismétlődő standard kérdőíves felmérésekre online adatfelvételi módszerrel kerül sor, amely háromévente kiegészül egy személyes lekérdezéssel, mintavételen alapuló kutatással is a néhány éve diplomát szerettek körében. A mind módszertanában, mint tematikájában minden intézményben azonos vizsgálatok a primer intézményi elemzéseken kívül számos adatfeldolgozási lehetőséget rejtenek magukban, pl. országos és képzésterületi összehasonlítások, regionális elemzések formájában. Az egyes intézmények is hozzáférhetnek majd a képzésterületi szinten összesített országos adatsorokhoz, s így az általános hazai tendenciákkal összevetve értékelhetik majd a saját egyetemi, főiskolai karukra vonatkozó eredményeket. A 2010-ben induló adatgyűjtések sikeressége vagy sikertelensége természetesen még bizonytalan, ám a speciálisan erre a célra kifejlesztett informatikai kérdőív szoftvert is alkalmazó kutatások

(17) Lásd Czako Andrea-Forgó Melinda-Lévai Róbert Sándor: Frissdiplomásokkal szemben támasztott munkaadói elvárások Felsőoktatási Műhely 2009/3, 75 p.

(18) Kürtösi Zsófia: Oktatói vélemények a hallgatók elhelyezkedési esélyeiről, munkaerőpiaci felkészültségéről, Felsőoktatási Műhely 2009/3 61 p.

(19) Összesen több mint 30 intézményi pályázat nyert támogatást a TÁMOP 4.1.1 Hallgatói és intézményi szolgáltatás-fejlesztés a felsőoktatásban elnevezésű pályázaton, ami majdnem lefedi a teljes államilag elismert hazai felsőoktatási képzést (egy-két kivételtől eltekintve lényegében csak a világi képzést nem folytató egyházi intézmények nem csatlakoztak-csatlakozhattak a programhoz.

eredményeként várhatóan remény lesz arra, hogy - természetesen az egyelőre még alig becsülhető válaszadási aránytól függően - akár százezres nagyságrendű hallgatói és friss diplomás adatbázis álljon majd rendelkezésre a kutatóknak és intézményi szakembereknek.

3. ábra Az intézményi pályakövetések modellje

